

רעיה זומר־טל

ציורי הקיר בסטודיו של מרסל ינקו - חשיפה ושימור

מילות מפתח | ציורי קיר, מרסל ינקו, עין הוד, שימור

הרס לשכבות הסיד ולבליית הציורים שהיו עליהם.

מבוא

הקמת כפר האמנים עין הוד ב־1953 הייתה בשביל מרסל ינקו הגשמת חלום. אמון על הרוח הקונסטרוקטיביסטית, המיזוג בין האמנות והאומנות היה קרוב מאוד ללב. הוא האמין שאמן אמור להתפרנס מכישרונו, ליצור בסדנתו יצירות מוזאליות, אך לצדן לטפח את האומנויות. את המודל שניסה להנחיל של "אמן ארטיזן", אמן שהוא גם בעל מלאכה, ביסס בעין הוד מתוך רצון לשלב את האמנות הגבוהה בזו השימושית, וליצור בסופו של דבר אמנות ישראלית עממית (זומר־טל 2008: 8). ביתו של ינקו בעין הוד היה סמוך לכיכר המרכזית והיה בו חדר מבוא; חדר מרכזי - בין חלקו הצפוני, ששימש סטודיו, לחלקו הדרומי, ששימש חדר אירוח ושינה - קשת מרכזית מפרידה, וכן מטבח ופטיו (איור 1). בראשית שנת 2009 לקחנו על עצמנו, כחלק מפעילות המוזאון, לשמר את הסטודיו של מרסל ינקו, כשבידינו תצלומים אחדים שלו. התחלנו לתור אחרי החפצים המקוריים שהיו בסטודיו, בעיזבון האמן, והזמנו את שי פרקש ואלי שאלתיאל המומחים לשימור ציורי קיר לבדוק את קירות הבית. כבר בביקור הראשון חשפו המשמרים את העובדה שקיימים שרידי ציורים על הקירות הפנימיים בשני החדרים. נוסף לכך, התברר שהקירות החיצוניים, שסבלו מבעיית רטיבות, עברו טיפול בחומרים שגרמו

ממצאים ראשונים

שרידי הציורים הראשונים שנחשפו לא אפשרו לקבל תמונה כוללת שלהם. בזמן ערכנו מחקר היסטורי כדי למצוא תיעוד שיסייע בידינו לשמר את הסטודיו של האמן ולשחזר אותו. סרט של יהודה טרמו "עין הוד" שהופק ב־1959 (טרמו 1959), סיפק לנו את המידע המבוקש. בקטע המתייחס למרסל ינקו בסטודיו, דקה 7:48 בסרט, סוקרת המצלמה את קירותיו של החלל המרכזי. בסרט נראה בבירור חיפוי של הקירות בצבע כחול כהה, שייצר צללית בהירה של דמות ציפור־אדם גדולה על הקיר המזרחי, וכמין קשתות או גלים על הקיר הדרומי, על הקיר הצפוני מתחת לחלון, ועל הקיר המערבי והמזרחי בפינת המגורים. צבע העיטור ב־1959 היה כחול כהה. מאוחר יותר, בראשית שנות ה־60 (על פי תצלומים בשחור לבן), נוספה דוגמת כתמים בגוון בהיר על הצבע הכחול. במהלך השחזור התגלה בבירור החיפוי הכחול, אך לא נמצא כל שריד לדוגמה ולצבעה. המשטחים הגובלים בעיטור הכחול היו צבועים בגוון קרם בהיר, ועל רובם היו ציורים. על הקיר המזרחי בפינת המגורים נמצא ציור של שלוש נשים עירומות - האחת שוכבת, השנייה מוצגת פשוטת רגליים, והשלישית מצוירת מאחור (איור 2).

איור 2 | קיר ציורי הנשים, 2010.
צילום: יקיר גרשון

איור 1 | הסטודיו המשוחזר של מרסל ינקו, 2010.
צילום: יקיר גרשון

איור 5 | אלי שאלתיאל משחזר את ציור הציפור בסטודיו של ינקו, 2012 | צילום: גלית בן־עמי

איור 6 | הציור "ראשי־שבן" בסטודיו של ינקו, 2012. צילום: גלית בן־עמי

הנסמך אל הקשת (איור 5). מעברה השני של הקשת התגלה ציור דמוי "ראשי־שבן" (איור 6). בשלב זה התחיל תהליך חשיפת הציורים במבואה. על שני הקירות הפנימיים, שנצבעו בירקרק בחלקם העליון ובצהוב־אוקר בחלקם התחתון, התגלו ציורים במצב השתמרות טוב. על הקיר הצפוני, בצד אחד של הדלת מצוירת מעין שבשבת ובצד השני, שני כלבים המרחחים זה את ישבן רעהו (איור 7). על הקיר הניצב

איור 7 | ציור הכלבים במבואה, 2012 | צילום: גלית בן עמי

איור 3 | פינה בסטודיו של מרסל ינקו, ראשית שנות ה־60 של המאה העשרים | באדיבות ארכיון משפחת ינקו

איור 4 | אלי שאלתיאל משחזר את קיר הנשים בסטודיו של ינקו, 2010 | צילום: גלית בן־עמי

מימין לציור הנשים, על הרקע הכהה, יש קומפוזיציה המציגה מלבנים ומשולש בצהוב, כתום ושחור. בתצלום נוסף של החדר שנעשה בראשית שנות ה־60 של המאה העשרים נראים ציורים נוספים על הקיר המערבי ועל הקיר הדרומי (איור 3). הקשת המרכזית החוצה את החדר נצבעה בצהוב־אוקר; על הקשת צוירה ציפור נוספת על רקע כתום, ומתחתיה על רקע כחול נכתב Dada בכתב ראי (איור 4).

חשיפת הציורים ושחזורם

החומר שנמצא בשלב זה סיפק אותנו, והזמנו את אלי שאלתיאל להתחיל במלאכת החשיפה. בעבודת נמלים דקדקנית הוסרו בסכין מנתחים סנטימטר אחר סנטימטר של שכבת הסיד העליונה. ציור הנשים השתמר ברובו, ובעזרת הדמיות מחשב והכנת מצע טיח מיוחד לאזורים הפגועים והחסרים הוא שוחזר במלואו. ב־2012, הודות לתקציב שהתקבל מהמועצה לשימור אתרים, שוחזר במלואו ציור הציפור על הקיר

לראות וללמוד את טכניקת ציורי הקיר. ציורים אלו, הנמצאים בחלק המשמש את משפחת ינקו ומופרדים מהסטודיו, עדיין לא נבדקו.

משמעות הציורים ותיארוכם

אמנות ציורי הקיר בחללים ציבוריים ידועה מאז ימיה הקדומים של התרבות. בארץ לא קיימת מסורת של ציורי קיר (גלי 1959: 66). בשנות ה־30 של המאה העשרים החלה התעוררות עולמית בתחום, לרוב למטרות תעמולה. בארץ החלה תנופה של ציורי קיר בחדרי האוכל של הקיבוצים בראשית שנות החמישים (תמר גיספאן־גרינברג 2010: 150). נשאלת כמובן השאלה, מדוע ציורי הקיר בבית ינקו בערך באותה תקופה ולאילו מטרות. הציורים שהתגלו בבית ינקו נעשו במשך שנים אחדות. מצאנו שהם חלק ממכלול ציורי קיר שנעשו בבתי התושבים במרכז הכפר ובמבני הציבור לכבוד נשפי פורים, מאמצע שנות ה־50 למאה העשרים. אלו מתועדים באלבומי תצלומים של הכפר בשנותיו הראשונות. היוזמה לצייר על קירות הבתים הייתה של מרסל ינקו, שהעריץ מסורת זו, ועודד את המתיישבים החדשים לעטר את הקירות.

נשף פורים הראשון. במרס 1955, שנתיים לאחר העלייה לקרקע, נערך הנשף הראשון בעין הוד. בתצלום של בית גרטרוד קראוס מנשף פורים בשנה זו (איור 10),

איור 10 | ינקו וחברים בנשף פורים, 1955. צילום: באדיבות ארכיון משפחת ינקו

נראים ציורי קיר מאחורי קבוצת אנשים ובה מרסל ינקו וגרטרוד קראוס. פרופסור רות בן ישראל המצולמת במרכז לצד ינקו, שנהגה להגיע לכפר בסופי שבוע, מספרת על התכונה שהייתה אז בעין הוד: "כולם התגייסו למלאכה. כחודש לפני הנשף החלו ההכנות בכפר. במבני הציבור במרכז - הגלריה, המסעדה או כפי

איור 8 | ציור ראשי תנועת דאדא במבואה, 2012. צילום: גלית בן־עמי

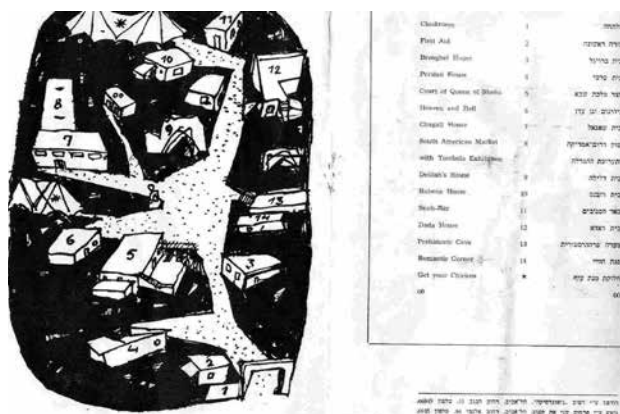
איור 9 | מרסל ינקו מצייר על הקירות, שנות ה־50 של המאה העשרים, מתוך: הרמן וידין תש"ח

לו התגלה ציור של ארבעה ראשים מוטים או מסכות תלויות, ולצד שלושה מהם כתובת לועזית בעיפרון, המזהה אותם לפי הסדר מימין לשמאל: טריסטן צארה, ז'אן ארפ ופיקביה (איור 8). מעל לראשים מופיעה הכתובת: Dada Revolution.

בסרט על עין הוד המצוי בארכיון בית גרטרוד קראוס, שצולם כנראה בשנות ה־60 של המאה העשרים, נראה ינקו בפטיו בביתו, כשהוא מצייר על הקירות את הצללים שיוצרים הזרדים המכסים את הגג החשוף, תחילה באופן חופשי בגירי שמן כהים ואחר כך בעזרת המכחול הוסיף עליהם משולשים ויצר קומפוזיציות על גבי הקיר הלבן (איור 9). צבעי המשולשים בירוק ואוקר נראים זהים לצבעים בחדר המבואה בביתו. פעולת העיטור הסוערת והנמרצת מעידה על אהבתו של ינקו לציור חופשי על קירות חשופים. לפי דבריה של בתו, דדי (ריאיון, פברואר 2010), נהג ינקו לנסוע לאיטליה

מהפרוטוקול עולה כי לנשף בשנת 1955 הגיעו כאלפיים איש. בפרוטוקול נרשם כי "תאריך האפס להתחלת העבודה... בכל שבת צריכים החברים להופיע לכפר בקשר להכנות הקשורות בנשף". פרויקט ציורי הקיר כונה "תכנית קישוטי המבנים", ובה פורט האופן שבו יקושטו הבתים. על בית גרטרוד נאמר ש"ישאר באותו נוסח אלא יש לרענן ולחדש את הציורים. האחראי - מוקדי". האם מכך יש להסיק כי ציורי הקיר

שהיא כונתה 'בית האוכל', ובבית התרבות, וגם במספר בתים פרטיים ששכנו סמוך למבני הציבור, ובהם ביתו של ינקו ובית גרטרוד קראוס שגויסו לפרויקט. בבתים אלו התקיימו חלק מאירועי הנשף, וקירות הבתים עוטרו לצורך זה בציורים גדולים" (ריאיון, ינואר 2010). בתצלום נוסף מאותה תקופה, המתעד את גרטרוד קראוס בסטודיו שלה (איור 11), נראים בבירור דגם דמוי נוצות טווס שעיטר קיר אחר ולצדו ציורי חיות.

איור 12 | מפת התמצאות בכפר, הופקה לרגל הנשף השני 1956 | באדיבות ארכיון מוזיאון ינקו־דאדא, עין הוד

איור 11 | גרטרוד קראוס בסטודיו, שנות ה־50 של המאה העשרים | באדיבות ארכיון בית גרטרוד קראוס

בבית כפי שנראה גם בתצלומים הם מעשי ידי מוקדי? לגבי "הבית של ינקו" נאמר: "יקושט על ידו ועל ידי מידי [כך במקור] - מהמאה ה־16 ועד היום הזה". לנשף השני בשנת 1956 הופקה חוברת ובה טקסט קצר על הכפר, רפרודוקציות של מספר עבודות, ומפה של הכפר עם מקרא (איור 12). בית מס' 12 הוא בית ינקו, מכונה "בית דאדא". מכאן, אפשר אולי לשער, כי דיוקנאות אבות התנועה - צארה, ארפופיקביה, שצוירו בחדר הקדמי בבית ינקו נעשו בשנה זו, 1956. בעיתון "דבר" מ־1 במרס 1956 נמצא תיאור של ההכנות לנשף וקישוט 19 חדרים בבתי הכפר: "ע"י 'כיסוי' קירותיהם בציורי הווי... החדרים השונים, ששימשו פעם חדרי מגורים לפלחים, הפכו במחולם של האמנים לחדרי פאר ותצוגה... אולם זכרון לתנועה הדדאיסטית ועוד..." (דבר 1.3.56: 2).

נשפי הפורים בעין הוד היו ידועים בארץ בשנות ה־50 וה־60 של המאה העשרים. הבוהמה התל אביבית העפילה צפונה לכפר להשתתף באירוע. אנשי ציבור ופוליטיקאים קיבלו כרטיסי כניסה ללא תשלום. העתק מסמך מ־24.2.56, מעיד על פנייה לנשיא המדינה יצחק בן צבי, לראש הממשלה דוד בן־גוריון ולכל שרי הממשלה: "עשינו כמיטב יכולתנו כדי לתרום את תרומתנו הצנועה להיווצרות סגנון מקורי של נשף מסכות ישראלי...", נכתב במסמך. ההבטחה האמנותית מפורטת: "עשרות תושבי הכפר שעליהם נמנים טובי הציירים... שוקדים לשוות לנשף צורה מקורית של קרבנל. ב־13 בתים יכוסו הקירות ציורי קיר ענקיים מעשי ידיהם של אמנים ידועי שם. כל בית וסגנונו המיוחד..." (ארכיון בית גרטרוד קראוס: 24.2.56).

האם שאר הציורים בבית נעשו באותה שנה? מסרטו של יהודה טרמו שהופק ב־1959 עולה, שציור הנשים העירויות והציפור עם הכתובת Dada היו קיימים בשנה זו, אך האם היו חלק מ"בית דאדא" או שנעשו בתקופות שונות? לכך לא מצאנו עדיין תשובה.

על ההכנות לקראת נשפי פורים ניתן ללמוד מעיון בפרוטוקול ישיבה שהתקיימה בינואר 1956, בהשתתפות כארבעים חברי הכפר, על סדר יומה נשף פורים (ארכיון בית גרטרוד קראוס: 28.1.56).

ציורי קיר באתרים אחרים בעין הוד

האולם הגדול של הגלריה שימש אולם ריקודים מרכזי. ציורי הקיר שבו הוחלפו בכל שנה. תיעוד צילומי של האולם (ארכיון בראבן) מראה ציורים מרהיבים מעשה ידי האמנים יוסף שאלתיאל, מרסל ינקו ואחרים (איור 15). ציורי הקיר המיוחסים לינקו כוללים את דמות דון קישוט השכיחה ביצירתו (איור 16), נופים מופשטים המזכירים ציורי שמן כמו הציור 'אילת', ודמויות הומוריסטיות כמו זו של איש היושב על סיר לילה, המיוחסת אף היא לינקו (איור 17). לעומת זאת, הנחת הצבע מעבר לקווי המתאר של הציור אינה אופיינית

איור 15 | ציורי קיר בגלריה המרכזית בעין הוד, שנות ה־60 של המאה העשרים | צילום: שמואל בראבן

איור 16 | דון קישוט, ציור קיר בגלריה המרכזית בעין הוד. צייר: מרסל ינקו, שנות ה־60 | צילום: שמואל בראבן

איור 17 | פרט מתוך ציור קיר בגלריה המרכזית בעין הוד. צייר: מרסל ינקו, שנות ה־60 | צילום: שמואל בראבן

איור 13 | מרסל ינקו, שני כלבים מרחרחים, שנות ה־50 של המאה העשרים | באדיבות אוסף איצ'ה ממבוש, עין הוד. צילום: רעיה זומר־טל

איור 14 | ז'אן דויד, ציור קיר בגלריה המרכזית של עין הוד, 1964 | צילום: שמואל בראבן

באוספו של איצ'ה ממבוש, ידידו הטוב של ינקו ושותפו להקמת עין הוד, קיים רישום של שני הכלבים המרחרחים זה את ישבן רעהו (איור 13). איצ'ה נהג לספר כי רישומים אלה היו דרכו של ינקו לפרוק את תסכולו מחילוקי הדעות והוויכוחים בישיבות הוועד. פני החיות דמו פעמים רבות לדיוקנאות של החברים... ינקו שמח גם לשלבם על קירות ביתו. אף שהציור אינו מתוארך בוודאות, מאחר שהחיפוי הירוק־אוקר קיים גם בקיר זה, ייתכן ששני הקירות צוירו ב־1956.

עין הוד באקסטזה. בשנת 1964 נערך נשף נוסף שכותרתו הייתה "עין הוד באקסטזה". בעיתון הארץ נכתב אז: "קהל רב, רובו מסביבת חיפה ומיעוטו מתל אביב, מילא את אולם הריקודים, שהיה מקושט בציורים מעשה ידי הצייר ז'אן דויד" (הארץ 1964). הקירות עוטרו ברישומי ענק של דמויות מזרות בקווי מתאר שחורים, ובהם חזרת מספר פעמים צורת ראש־ישבן - זהה כמעט לזו המופיעה בסטודיו של ינקו (איור 14), והכתובת Dada.

ה־70 עולה שהם כוסו, שכן כפי שאמר האמן באותה ישיבה, הנושא לא היה מספיק חשוב ליצירתו. אָמון על המסורת הדאדאיסטית לא ייחס ינקו חשיבות לשימור ציורי הקיר וכיסה אותם בסיד.

ציורים קודמים

ראוי לציין, כי מתחת לשכבות המיוחסות באופן ברור למרסל ינקו התגלו ציורים השייכים לבעלים הקודמים של הבית - תושביו המקוריים של הכפר הערבי עין חוד. אוכלוסייתו של הכפר מנתה 720 איש בשנת 1948. ערב הכרזת המדינה היה הכפר עין חוד אמור

לו כל כך. על פי עדותו של יוסף שאלתיאל (ריאיון 2010), ינקו נהג לצייר את קווי המתאר, ושאר החברים והמתנדבים השלימו את הצבעים.

למה כוסו הציורים?

מספר שבועות לאחר הנשף סוידו הקירות וכוסו הציורים. הדבר הפריע לחלק מהחברים כפי שעולה מהרשימות: "החבר יוסיפון רוצה להציל את הציורים ממעשה ברברי בקשר להורדת הציורים של ינקו מהקירות בבית הקפה. הוא נהנה מאד מקישוטים אלה ומציע שלפני ביצוע הברבריות שתישארנה העתקות

איור 20

איור 19

איור 18

קטעים מציור קיר מהתקופה העות'מאנית שנחשף במבואה לסטודיו של מרסל ינקו, 2014
צילום: רעיה זומר־טל

להיות חלק ממרחב ערבי במדינה היהודית. באביב 1948 הסתבר שכיבוש האזור יהיה הכרחי. במאי 1948 נערכה פעולה ראשונה לכיבוש הכפר עין חוד, הכיבוש הושלם ב־17 ביולי 1948 (שולי לינדר ירקוני, 2008: 23). בשני החדרים בסטודיו של ינקו התגלו ציורי שבלונות כמין פסי עיטור בגוונים של חום, אוקר וכחול שהיו אופייניים לבתים ערביים־עות'מאניים מראשית אמצע המאה הקודמת (איור 18), ונוסף לכך, ציורי שבלונות בעיטור של פרחים (פרקש 2002: 17). בפניה נוספת התגלה סמל האסלאם: הסהר והכוכב בצבע העשוי מפגימנט כחול (איור 19) וכן ציור נטורליסטי של ציפור (איור 20).

בצבע". ינקו, מסתבר, לא התרגש מהעניין וענה: "בעניין הברבריות של הורדת הפרסקות מהקירות בבית הקפה, הוא מודה לכל החברים הדואגים לשמו ולעתיד עבודתו. אולם הוא מציין שיש לו אמצעים יותר גדולות בעולם" (ארכיון גרטרוד קראוס: ינואר 1956). כאמור, באותה ישיבה החליטו להפוך את בית הקפה למין "זיכרון כרונולוגי", שבו יישמרו חלקים מהציורים. לפי הפרוטוקול מיום 28.1.56, בבית הקפה "ישאירו חלק מהציורים שהוא צייר בשנה שעברה. המקום צריך לשמש כרונולוגית כעין תעודה להנציח בכל נשף חלק מהקישוט. הכוונה שבכל שנה יתווסף חלק של מישהו אחר". לא ברור כמה זמן נשאר הציורים בביתו הפרטי של ינקו. מתצלומים של שנות

ערבי, שבו "בבתים הפרימיטיביים אינם גרים ערבים אלא אנשים תזזיים המפרקים את מצבם הפסיכולוגי החמור בציור קישוטים צבעוניים על הקירות, תמונות המעוררות בכל ילוד־אישה מורא וגעגועים לביתו" (קישון 1965: 108). בסופו של דבר כשהאיש "נשבר" ומצהיר כי גם תמורת מיליון לירות לא יסכים להשתתף בניסוי, מזכיר לו הנציג כי את כל המתואר עשה הוא עצמו בנשף פורים בכפר האמנים עין הוד. על כך משיב לו האזרח: "נכון, אבל זה היה נורא שמח"...

במקום סיכום

בראשית שנות ה־60 למאה העשרים הגיע אפרים קישון לאחד מנשפי פורים. את רשמיו מהערב הסוער העלה על הכתב בעיתון "מעריב", בטורו הקבוע "חד גדיא", שכותרתו "דרך הייסורים". ב־1965 נכללה ההומורסקה בספרו הכל תלוי. בשפתו ההיתולית מתאר קישון נציג של "המכון הממשלתי לחקר סבלו של האזרח הישראלי", המציע לאזרח להשתתף תמורת תשלום בניסוי שבמסגרתו עליו להגיע לכפר

רשימת מקורות

- גלי צ' 1959. אמנות ציורי הקיר וראשיתה בישראל. אפקים 13: 66-68.
גיספאן־גרינברג, ת' 2010. אמנות קיר בחדרי אוכל בקיבוצי 'הקיבוץ הארצי' 1950-1967. קתדרה 135: 150-152.
הרמן א' וידין י' (עורכים) תשי"ח. בעשור לישראל. תל אביב: מסדה
זומר־טל ר' 2008. לטפס על הר גבוה ותלול. בתוך: לטפס על הר גבוה ותלול, מרסל ינקו - עבודות מאוסף משפחת ממבוש, (קטלוג / מוזיאון ינקו־דאדא, עין הוד) עמ' 12.
לינדר ירקוני ש' 2008. איך מקימים כפר אמנים? בתוך: לטפס על הר גבוה ותלול, מרסל ינקו - עבודות מאוסף משפחת ממבוש, (קטלוג / מוזיאון ינקו־דאדא, עין הוד) עמ' 23.
פרקש ש' 2002. ציורי קיר בארץ־ישראל. עת־מול 165: 16-19.
קישון א' 1965. דרך הייסורים. בתוך א. קישון מחבר. הכל תלוי: הומורסקות. תל־אביב. עמ' 107-110.

סרטים

- יהודה טרמו, בימאי, עין הוד, הפקת קרן היסוד, 1959, משך: 12:28 דקות.
אסופת סרטונים מראשית ימי הכפר, ללא תאריך, ארכיון בית גרטרוד קראוס.

ראיונות

- ריאיון עם דדי ינקו, פברואר 2010.
ריאיון עם פרופסור בן־ישראל, ינואר 2010.
ריאיון עם יוסף ואורה שאלתיאל, ינואר 2010.

חומר ארכיוני וקטעי עיתונים

- ארכיון בית גרטרוד קראוס, עין הוד, מכתב מ־24 בפברואר, 1956.
ארכיון בית גרטרוד קראוס, עין הוד, פרוטוקול ישיבה מ־28 בינואר 1956.
ארכיון בית גרטרוד קראוס, דפי רשימות בכתב יד מיישיבה שנערכה בינואר 1956. התאריך מוזכר בגוף המסמך.
הארץ, 1964, ארכיון בית גרטרוד קראוס, ללא יום ועמוד.
ארכיון שמואל בר־אבן, באדיבות חנה קרן.
"תערוכת פרודיה והפתעות רבות בנשף האמנים", דבר, 1956. 1.3. עמ' 2, ללא ציון הכותב.